

11,236

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

323.1(91.542)

Հ-55

ԱՄԵՆԱՍԵՒ ԷԶԸ

ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՓԱՏՏԵՐ ԵՒ ՊԱՏԱՄԱՆԱՏԻՈՒԹԻՒՆԵՐ

Հերբերտ Ադամս Հիբբոնսի, որպատր փիլիս.

ՆԵՂԻՆԱԿ «ՕՏՏՈՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ»

«ՆՈՐ ՔԱՐՏԷՋԻ ԵՒՐՈՊԱՅԻ» ԵՒ ԱՅԼՆ՝

ԳԻՆՆ Է 25 ԿՈՊ.

Թարգ. ոտու. Ա. ԹՈՓՉԵԱՆ

9(47.925)

Հ-58

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Տպ. «ՄԱՄՈՒԼ» Լօրլիս-Մելիքիան փող. № 22.

1917 թ.

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ SEP 2011

9/47.925/
Z-58

31 AUG 2007

ԱՄԵՆԱՍԵՐԷԶԸ

ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՓԱՏԵՐ ԵՒ ՊԱՏԱԽԱՆԱՏԻՈՒԹԻՒՆԵՐ

Հերերտ Արամս Հիբրոնսի, դոկտոր փիլիս.

ՀԵՂԻՆԱԿ «ՕՏՏՈՒՄՆԵԱՆ ԿԱՅՄՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒԹԵՆՆ»
«ՆՈՐ ՔԱՐՏԷՋԻ ԵՒՐՈՊԱՅԻ» ԵՒ ԱՅՆՆ:

Թարգ. ռուս. Ա. ԹՈՓՉԵԱՆ

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

Տպ. «ՄԱՍՈՒՆ» Լոբի-Մեղիքան փող. № 23.
1917 թ.

Handwritten red text: Բ-777

Handwritten numbers: 10082, 2140

Handwritten numbers: 121-521

Handwritten numbers: 3345

Vertical stamp: ՓՆՏԻՔ ԱՄ

ՀԱՅԿԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

ՍՍՀՐԱ ՄԱՍԻՆԻՍՏՐԱՏՈՒԹՅԱՆ

ՄԱՍԻՆԻՍՏՐԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՆ

ՓՈՒՅՐԸ ԲՈՒ ԱՊՏՈՒՄԱՆ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության

Մասինստրատիայի

«ՆՈՐ ՔԱՐՏԷՋԻ ԵՒՐՈՊԱՅԻ» ԲԵՆԵՐՏ

Հայաստանի Հանրապետության

ՀԱՅԿԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

ՄԱՍԻՆԻՍՏՐԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎԱՆ

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Ա Ն

Պատերազմը, սկսելով—օգոստոսին 1914 թ., հետզհետե գրավելով պետութիւններ, մեծ և փոքր, օրոնք սկզբում ոչ մի մասնակցութիւն չունէին:

Միւս պետութիւնները, նոյնպէս մեծ և փոքր, աշխատելով մինչև հիմա պահպանել պաշտօնական չեզոքութիւն, միևնոյն ժամանակ առանց խոյս տալու դիպլոմատիկական ընդհարումներից երկու կուող պիտ. հեռ:

Բոլոր երկրները, բացառութեամբ հարաւային Ամերիկայի, ուղարկեցին կաւելու ծերուպայում իրենց կամաւորները: Ասիայի, Աֆրիկայի և Աւստրալիայի բազմը դրւած էր քարտէզի վրայ. ինչ վերաբերում է ամբողջ արևմտեան կիսագնդին, եւրոպական դրւածայի ազգեցո թիւը, դեռ երկար ժամանակ մինչև պատերազմի վերջանալը, կանդրագանայ նրա կենսական շահերի վրայ: Սյուպիտով այս պատերազմը, ուղիմատումով առաջ բերած, ներկայացրած՝ Աւստրո-վենգրիայի կողմից Սերբիային, մենք առանց չափազանցելու, կարող ենք անւանել համաշխարհային:

Իայց քանի որ պատերազմը դեռ տենդային շարունակութեան մէջ է, ոչ մասնակցողները, ոչ հասարակ դիտողները, գտնելով իրենց անձնական շահերի և սիմպատիայի ազդեցութեան ներքոյ, չեն կարող ճշգրիտ հաշիւ տալ բազմազան պատճառների մասին, օրոնք առաջ բերին պատերազմը և բոլոր անհամաձայնութիւնները, առաջացած ինչպէս կաւող պետութիւնների միջև, այնպէս և կաւող և չեզոք երկրներում:

Իայց մենք կարող ենք գրաւել սպասողական գիրք և յետաձգել դատողութիւնը ընդր կատարւած փաստերը 1915 թւի օգոստոսից մինչև հիմա: Ոչ, մարդկութիւնը այնքան էլ սաւանարին և ետաւէր չէ: Մարդկութիւնը չի կարող մնալ խուլ դէպի օգնութեան ձայները դժբախտ զոհերի: Հակառակ դէպքում մենք իրաւունք կունենանք մտածելու, որ քսան դարու քրիստոնեական քաղաքակրթութիւնը կորու անհեանանք:

Անկասկած, որ շատ անցքեր դեռ վերջնականապէս չեն պարզւած, շատ մեղադրանքներ, ինչպէս մէկ, նոյնպէս և միւս կողմից դեռ վերջնականապէս չեն ստուգւած բաւարար չափով, բայց կան փաստեր, որոնք իրենք են իրենց մասին խօսում: Այդպիսի աղաղակող փաստերից մէկը ներկայացնում է գաղտնութիւնները հայերի վերաբերմամբ թիւրքիայում:

Այդ չարագործութիւնը չի պահանջում յետադայ աղացուցում և չափազանց ակնյայտնի է, թէ ում վրայ է ընկնում դրա պատասխանատուութիւնը: Մնում է միայն, թողնելով մի կողմը քաղաքական հայացքները, հրաւիրել ամբողջ մարդկութեանը պաշտպանելու նրա իրաւունքը, որ մնացել է հայ ազգից Օտտոմանեան երկրում:

Իմ բարոյական պարտքս եմ համարում ընդհանուրի ուշադրութիւնը հրաւիրել դէպ «Ամենասև էջը նորագոյն պատմութեան», լուսաբանելով փաստերը և բացատրելով, ում լրայ է ընկնում պատասխանատուութիւնը այդ բոլորի համար:

Հերբերտ Ազունս Հիլլընս

Փ ա Ր Ի Ղ

1 դեկտ. 1915 թիւ:

4700-87

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Երբ 1908 թ. ամառը երիտասարդ—Թիւրքերը ներկայացրին Արդու-Համիդին պահանջ վերականգնել սահմանադրութիւնը, արեւած իրենց 30 տ. առաջ, իրա թագաւորութեան սկզբներում և ոչնչացրած իրա ձեռքով, նրանք գտան մեծ համակրութիւն ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի մամուլի կողմից: Բոլոր ազգութիւնների գրողները գովաբանեցին երիտասարդ—Թիւրքերին և նախագուշակեցին փայլուն ապագայ Օստոմանեան երկրին «ազտաութեան», հաւասարութեան և եղբայրութեան» ուժերին ներքոյ:

Բարի ցանկութիւններ, նոյնպէս և գործնական օգնութիւն սիրալիւր կերպով արտայայտեցին և առաջարկեցին Ամերիկայի և Եւրոպայի կողմից Թիւրք ուժերի անփոքրամտորներին:

Առանձնապէս օգնեցին Թիւրքիային նոր ուժեր մտցնելում Մեծն Բրիտանիան և Յրանսիան ինչպէս զբամով, նոյնպէս և վարձուած վարպետների կողմից ֆինանսական և ծովային զորքում, ի նկատի առնելով, որ այդ երկու շերտը ամենաթոյլն էր Թիւրքիական թագաւորութեան կազմում: Բաւական է թերթիլ արեւմտեան Եւրոպայի հին ամսագրերը:

Որպէսզի համոզուել այդ խօսքերի անկեղծութեանը՝ ես, լինելով մէկը եւրոպական և ամերիկական մամուլի աշխատակիցներից Թիւրքական հարցի բաժնի, առաջին ծանր (և լի հրասթափութիւններով) տարիները սահմանադրութեան ուժերի, կարող եմ խղճով ասել, որ մեր հաւատը զէպ երիտասարդ—Թիւրքերը տատանող չէր: Ես նոյնիսկ վախճում եմ, որ մեզնից շատերը, բաժանելով հաւատքը, որ նպատակը արդարացնում է միջոցները, մեղանչեցինք մեր սեփական համոզումներին:

զէմ ոչ թէ այն մտքով «suppressio ueri», բայց և այն մտքով «suggestio falsi». Արեւմտեան եւրոպական դիպլոմատիան նոյնպէս բարի ցանկութիւնով վերաբերեց զէպի երիտասարդ—Թիւրքերը, նոյնպէս և մամուլը: Ամբողջ մի շարք մէկը միւսին փոխարինող մեծ վիզիներ հաստատեցին որ, ուժեղ աշակցութիւնը Լոնդոնի և Փարիզի, չարագանց խիստ քննադատութիւնից հրաժարուողները և նոյնիսկ շատ բաների վրայ մատնելի աբանքով նայողները, հնարաւորութիւն աւին նոր ուժերին ապրել առաջին ծանր ձմրան ընթացքում և նոյնիսկ հակառակ կանգնել փոթորկոտ օրերին հակայեղափոխութեանը, բարձրացրած Արդու-Համիդի կողմից:

Բազմը յաջողացրեց ինձ անցնել Թիւրքիա դեռ առաջին ամիսը սկզբնաւորութեան նոր ուժերի և ապրել Փոքր-Ասիայում և Գոլսում մինչև անբաղդ Բալկանեան պատերազմը: 1908 թից մինչև 1913 թ. ես ունէի բացառիկ յարմարութիւն շրջել եւրոպական և ասիական Թիւրքիան, ծանօթանալ զէմբերի հետ, Օստոմանեան երկրի բազմի դեկավարողներին և լինել վկայ այն ճակատագրական անցքերին, որոնք ինչ որ մի հինգ տարւայ ընթացքում յոյս ներշնչեցին վերածնւած երկրի յուսահատական հաւատը նրա լիակատար կորուստի մէջ: Ես ինքս անձամբ մասնակցեցի հանդէսներին, կազմակերպւած ի պատիւ նոր ուժերի Զմիւռնայում, Գոլսում և Բէյրութում, և անձամբ դիտեցի ջրիտոսիա, մահմետական և եւրոպական տարրերի մէջ նկատուող համերաշխութիւնը:

Քրիստոսիա և մահմեդական հոգևորականները ողջունում էին իրար և միասին մի կառքում հանդիսաւոր կերպով անցնում փողոցներով:

Ամենից մօտ և հէնց սկզբից իմ Թիւրքիա եղած ժամանակ ինձ յաջողեց ծանօթանալ հայ ազգաբնակիչութեան հետ և հասկանալ նրանց յարաբերութիւնը զէպ երիտասարդ—Թիւրքերը և նոր ուժերը: 1909 թ. ապրիլին Ադանայում ես անձամբ վկայ եղայ, ինչպէս լի խանդավառութեամբ հպատակ հայերի վարձա-

արութիւնը եղաւ 30,000 ժողովրդի կոտորածը Կիլիկայում և հիւսիսային Սիրիայում: Ես գիտեցի նրանց տրամադրութիւնը մինչև այդ կոտորածը. իմ աչքի առաջ թափւեց նրանց արիւնը. բայց երբ կոտորածի վայլը հանդարտւեց, ինձ նորից էր վիճակւած ապրել նրանց մէջ զանազան տեղերում:

Մեծ տհաճութեամբ ստիպւած եմ յիշել իմ մասին անձամբ, բայց ես գիտութեամբ եմ անում այդ, հակաճառութիւնից խոյս տալու համար, հիմնւած իբր թէ իմ «անտեղիակութեան» վրայ այդ հարցերում, կամ նրա վրայ, որ «չի կարելի դրսից կազմել դրա վերաբերմամբ ուղիղ կարծիք»: Ես շատ անգամ եմ համոզւել, որ թիւրքերը և նրանց բարեկամները, խօսելով հայկական հարցի մասին, ուղղակի ժխտում են բոլոր փաստերը և յենուում մեր անձեռնահասութեան և անտեղիակութեան վրայ: Դրա պատճառով ես իմ պարտքս եմ համարում յայտնել, որ ես ոչ մի փոքրիկ կասկածանք անգամ չունեմ լրակատար ճշտութեան վերաբերմամբ բոլոր իմ կողմից բերած փաստերի այս գրքում, և որ իմ կողմից այն փաստերի վերաբերմամբ արտայայտւած կարծիքը, արդիւնք են երկարամեայ դիտողութիւնների և մանրամասն ուսումնասիրութիւնների բոլոր աւեալների:

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՍԵՒ ԷՋՐ

Ընւ ասաց Տէր Ասուած Կայինին,
Տրտեղ է քո Աբէլ եղբայրը:
Նա ասաց չգիտեմ, մթթէ ես իմ եղբոր
պահապանն եմ):

Հին կտակարան, ԻՄ, 9.

Գ Լ ՈՒ Ի Ի

1915 թ. ապրիլից Օտտոմանեան կառավարութիւնը ամբողջ Թիւրքիայում սկսեց պարբերաբար կեանքի մէջ մտցնել մանրամասն մտածւած ծրագիր (plan) հայ ժողովրդի ընտանջընջման: Վեց ամսայ ընթացքում կոտորած է միլիոն հայ: Զոհերի թիւը եւ նրանց կոտորելու միջոցը անօրինակելի են նորագոյն պատմութեան մէջ:

1914 թ. աշնանը թիւրքերը իրենց զօրաբանակի կարիքների համար սկսեցին, մուսուլմաններին համահաւասար, զօրահաւաք անել և քրիստոնէաներին: Ամբողջ Տաճկաստանում հայերը վեց ամսայ ընթացքում զէնքի կանչւեցին:

Նրանք, որոնք կարողացան ծառայութեան փոխարէն հարկ տալ, ազատւեցին զօրակոչից: Բայց և այնպէս արդէն մի քանի շաբաթ անցնելուց յետոյ դադարեցին ուշադրութիւն դարձնել ազատման համար տրւած վկայականների վրայ և այդ ձևով ազատուզները կանչւեցին ծառայութեան: Պօլսից ոչ հեռու ապրող հայերից աւելի երիտասարդները նշանակեցին, ինչպէս և Բալկանեան պատերազմի ժամանակ, զործող բանակը: Աւելի

հասակաւոր դասակարգը՝ և ծայրագաւառի բնակիչները փոխարինւ-
 ւեցին ամբուսթիւնների և երկաթուղու գծի և խճուղիների վրայ
 աշխատելու: Ուր էլ որ նրանց նշանակէին և ինչ աշխատանք էլ
 որ տալին, հայերը ամեն ժամանակ սրբութեամբ կատարում էին
 իրենց պարտքը և աշխատում էին Թիւրքիայի պաշտպանութեան
 համար: Ամեն տեղ իրենց ցոյց էին տալիս քաջ զինուորներ և
 հրաշալի բանւորներ:

1915 թ. ապրիլին Պօլսից ուղարկւած էր հրահանգ Փոքր
 Ասիայի տեղական իշխանութիւններին, ամեն միջոց ձեռք առնել,
 որպէսզի «վաղօրօք» նախագրուշացի և ճիշտ հայերի հնարաւոր
 ապստամբութիւնը: Հրամանում ասւած էր, որ հայերը սպանում
 են երկրի ապահովութեանը և դրա համար պետութեան պաշտ-
 պանութեան նպատակի տեսակէտից, անհրաժեշտ է ամենախիստ
 միջոցներ ձեռք առնել, թշնամուն անվնասակար դարձնելու
 համար:

Պաշտօնեաներից մի քանիսը պատասխանեցին, որ իրենք
 ոչինչ կասկածելի բան չեն նկատել հայերի վերաբերմամբ և յի-
 շեցրին կասկածութեան, որ հայերը անփսաս են, քանի որ
 անդէն են, իսկ ամենաուժեղ և առողջ տարրը վերցւած է զօրա-
 բանակը: Մի քանի թիւրքերի, ինչպէս երևում է, դեռ խիղճը
 բոլորովին չէր կորել և զգայմունքը կարեկցութեան: Այնուամե-
 նայիւ, բոլորքները կարճ ժամանակում փոխուեցին, պաշտօնեանե-
 րի մեծամասնութիւնը ուրախութեամբ ձայնակցեց Պօլսի արտա-
 յայտած ցանկութեանը: Սկսեց նոր դարեշրջան հայկական կո-
 տորածի:

Սկզբում, հրամանը ի կատար ածելունպատակով, հնարաւոր
 եղածին չափով փոքր վճռականութեամբ քաղաքներում և գիւղե-
 րում մնացած հայ տղամարդիկ կանչեցին յատկապէս որոշւած
 յարմարի տեղերը, մեծամասամբ քաղաքից դուրս, միևնոյն ժա-
 մանակ ոստիկանութիւնը յետապնդում էր, որպէսզի ոչ ոք չփախ-
 չի հրաւէրից: Ոչ ոք մոռացւած չէր: Երբ որոշ քանակութեամբ
 հայ տղամարդիկ այդպիսի տեղերում յաւաքեցին, նրանց ծակո-

տեցին ինչպէս ոչխարների: Դա տրւում էր անասարակ փոքր
 քաղաքներում և գիւղերում: Մեծ կենտրոններում ամեն ժամա-
 նակ յարմար չէր այդպէս հեշտութեամբ և ուղղակի կատարել
 հրամանները, ստացւած Պօլսից: Ականաւոր հայերը սպանեցին
 փողոցներում և իրենց սեփական տներում: Եթէ գործը կատար-
 ւում էր ներքին նահանգներում, այդ զէպքում տղամարդ-հայերը
 ուղարկւում էին պահակների հսկողութեան տակ մի որևէ քաղաք:
 Մի քանի ժամից յետոյ պահակախումբը վերադառում են առանց
 գերիների: Ծովեզրեայ քաղաքների հայերը մակոյկներով
 ուղարկւում էին ուրիշ նաւահանգիստ: Մակոյկները վերադառ-
 նում էին զարմանալի արագութեամբ— տաանց ձամբօրդների:
 Հայերի ապստամբութիւնը նախագրուշացնելու համար, ճանա-
 պարհների շինութեան համար կանչուող հայերին բաժանեցին
 խմբերի, 300—500 մարդ իւրաքանչիւրում, և այդ խմբերը աշխա-
 տում էին մի քանի վերստ հեռաւորութեան վրայ իրարից: Ամ-
 բողջ կանոնաւոր թիւրքական զնդեր նշանանակելով զբոսելու
 հայկական հեղափոխութիւնը՝ անուպասելի կերպով յարձակւում
 էին, բահերով, թիերով և քուռքներով խաղաղ աշխատող խմբե-
 րի վրայ, և չտալով ուշքի գալ, գնդակահարում էին նրանց: Եթէ
 որևէ մէկը փորձում էր փախչել, յետից էին ընկնում
 թիւրք ձիաորդները և ծակոտում կամ գնդակահարում նրանց:

Թաալաթ-Բէյլին Պօլսում ամեն կողմից հեռազրներ էին տե-
 դում, յարմարելով հայերի ապստամբութեան մասին, մէկ աստ,
 մէկ անդ, և ի պատասխան տեղական՝ իշխանութիւնները ստա-
 նում էին հեռազրներ, շնորհաւորանքով յաջող դործողութիւնների
 առթիւ: Այդ հեռազրական գրութիւնները ցոյց էին տրւում չեղոք
 թղթաիցներին և Պօլսի զիպլոմատներին, որոնց հասնում էր
 հայերի կոտորածի շարունակելու զէպքերի լուրը, ինչպէս ապա-
 ցոյց անկասկածելի վտանգի սպառնացող երկրին, որը դժւարու-
 թեամբ յաջողեց դադարեցնել:

Մենք մինչ հիմա դաժան չէինք, բայց ես խոստովանում
 եմ, որ մենք հարկադրեցինք վարել վճռականութեամբ: Ինչ

արած, հիմա պատերազմական ժամանակ է», — ասում էր թա-
 ալաթ-Բէյը: Այդ ձևով բաժանելով հայ տղամարդկանցից, թիւրք
 կառավարութիւնը չ'հանգստացաւ: Ծերերը, կանայք և երեխանե-
 րը նոյնպէս վտանգաւոր համարեցին Օստոմանեան երկրի հա-
 մար: Ամբողջ թիւրքիայում հայերին հարկաւոր էր բոլորովին ո-
 չնչացնել: Բայց ինչպէս անել այդ, որպէսզի թիւրքաց դեսպանը
 վաշխնգտնու՞մ, և գերմանական թերթերը կարողանան ասել այն,
 որ ասում էին և շարունակում են ասել. «սպանւած են խառնա-
 կիչները, բռնւած գործողութեան վայրում արիւնոտ ձեւերով,
 կամ կառավարութեան դէմ դաւաճանութեան մէջ նկատուած-
 ները, կանանց և երեխաներին ոչ ոք չէ դիպել, չնայելով սուա
 հաշիւներին, ձգտելով հաւատացնել ամերիկացիներին, թաա-
 լաթ-Բէյը ճարպիկ գտնւեց իր գործողութեան նոր ձև մշակելու մէջ:
 Կոտորածը — ծանր միջոց է, բայց երկրի պատերազմական դրու-
 թեան պատճառով, միտնգումայն մարդավարի:

Մայիս ամսից մինչ հոկտեմբեր Օստոմանեան կառավարու-
 թիւնը պարբերաբար կեանքի մէջ մտցրեց աւելի դժոխային ծրա-
 դիր, ամենասոսկալի կոտորածը:

Ամբողջ Փոքր Ասիայում ուղարկեցին հրամաններ Միսո-
 պոտանիա աքտրելու բոլոր հայ ժողովրդին: Հրամանները մի-
 անգամայն որոշակի էին և շատ մանրամասն: Ոչ մի գիւղ մո-
 ռացւած չէր: Մուսնետիկները իմաց տւին հրամանները բոլոր
 հայերին: Այսինչ ժամին պատրաստ լինել զնալու որոշած տեղը:
 Բացառութիւն չէր արւում, ոչ հիւսնդներին, ոչ ծերերին, ոչ
 յղի կանանց: Միայն հարուստ վաճառականները, գեղեցիկ կա-
 նայք և ազդիկները կարող էին խոյս առլ ընդհանուր ճակատա-
 գրից միանալով իսլամին. ի պատիւ նրանց պիտ ասել, որ շատ
 քչերը զնացին այդ ուղիով: Ծանապարհի պատրաստուելու համար
 ժամանակ էր արւում մինչ վեց ժամ, երկու օրից: Արգելւում
 էր վերցնել իրանց հետ մի որ և է իլ, ընտանի կենդանիների,
 կամ նոյնիսկ աւելորդ հագուստ: ուտելիք և անկողին կարելի
 էր վերցնել այնքան որ կարող էր տանել ամեն մէկը: Եւ նրանք

ստիպւած էին «սաով» կտրել երեքից մինչ վեց շարաթ, և արևի
 տակ էրւած անապատով և ձիւնապատ լեռների անցքերով:

Երբ նրանք անցնում էին քրիստոնեա գիւղերով, որտեղ
 դեռ չէր ստացւել աքսորի հրամանը, նրանց թուլ չէր տրւում
 վերցնել ոչ կերակուր, ոչ մի որ և է օգնութիւն բնակիչներէց:

Հիւսնդները, ծերերը և երեխաները ընկնում էին ճանա-
 պարհների ծայրին, որպէսզի այլևս չվերկենան: Ծննդաբերութեան
 տանջանքների մէջ գտնւող կանանց քում էին առաջ աւիններով
 կամ մաքալի հարւածներով, մինչև որ չէր հասնի աղատելու
 բուպէն, որից յետոյ թողնում էին ճանապարհին մեռնելու անօգ-
 նական, հոսող արիւնից: Քիչ թէ շատ գրաւիչ ազդկները վեր-
 ցւում էին հարեմները, կամ օրէ օր բռնաբարւում պահակ-
 ների կողմից մինչև որ մահը աղատում էր նրանց այդ տան-
 ջանքից: Ով կարող էր, — գրկում էր իրեն կեանքից: Անճար մայ-
 րերը գետն էին նետում իրենց երեխաներին, որպէսզի վերջ տան
 նրանց տանջանքներին: Հարիւր հազար կանայք և երեխաներ
 մեռան քաղցից, ծարաւից, անկարողութիւնից և ամօթից:

Չէնց ճամբու սկզբից անբաղդ ճանապարհորդների թիւը
 հալչում էր ամեն օր, վերջը՝ ամեն ժամ: Ամենաջերմ ցահկու-
 թիւնը՝ այդ մահն էր: Ինչպիսի յոյս կարող էր
 մնալ, ինչպիսի ուժ — նոյնիսկ ամենաճամբերատարնե-
 րին, երբ ճանապարհը սահման չուէր: Եւ եթէ որևէ մէկը փոր-
 ձում էր խուսափել այդ դժոխային ճամբուց, նա իսկոյն անխճա-
 բար ծակոտում էր կամ գնդակահար արւում: Քիւրդերը և գիւ-
 դացիները ձիերով ընկնում էին նրանց յետևից որոնց յաջողում
 էր փախչել խմբից: Մեծ միջոցները, որոնցով շարունակում էին
 արմատախիլ անել «հայկական հեղափոխութիւնը» Փոքր Ասիայ-
 ում, Սա հէնց այժմ գրեցի բոլոր վերոգրեալը երբ այ-
 ցելեց մի անգլիկոսի, որին ես գիտեմ շատ տարիներ: Նա միայն
 մի ամիս է որ վերադարձել է Ադանայից և Կիլիկիայից: Նրա
 պատմածները հաստատում են ուրիշ շատերը: Անհերքելի փաստե-
 րը: Վկայւած անապատներից ես ունիմ ամերիկական, անգլիա-

կան, գերմանական և շեյցարական աղբիւրներից: Ահա թէ ինչ պատմեց իմ ծանօթ անգլիտուհին. — Հայերի արքայը շարունակուում է: Ներքին գաւառներից այդ դժբաղդները ուղարկուում են բաղդադի երկաթուղագծով, Ադանայի վրայով գէպի մահաւան ճանապարհը: Այնտեղ որտեղ կայ երկաթուղու գիծ, նրանով օգտուում են, որպէսզի արագացնեն կոտորածի գործը: Երկաթուղու գիծ չունեցող ծայրագաւառներից, տեղափոխութեան սովորական միջոցը՝ անխիղճ դահիճներին արդէն չի համարուում բաւական արագ: Օճ! որքան լաւ կլինէր, եթէ նրանք շարունակէին ուղղակի սպանել, ինչպէս Աբդուլ-Համիդի օրերում: Ես եղայ Ադանայի երկաթուղու կայարանում և տեսայ, ինչպէս կանայք երկարացնում էին վազոնի լուսամուտից իրենց երեխաներին և արտասուքով աղերսում էին իրենց ջուր: Հաց նրանք չէին — խնդրում միայն ջուր, մի կաթիլ ջուր: Կայարանում կար ջուր և ես ծնկաչոք խնայում էի թիւրքական ժանդարմին թոյլ տալ ինձ խմացնել նրանց: Բայց դնացքը շարժեց և դեռ երկար լուում էին այդ հոգի մաշող ձայները անբաղդներից: Եւ դա ներկայանում է մի հատիկ փաստ: Ամեն օր կրկնում էր միևնոյն բանը:

Հօրդ-Բրայսը հաշուում էր 800,000 զոն: Հիմա արդէն հասել է միլլիոնի: Հնարաւոր է արդեօք երեւակայել, որ մարդիկ ընդունակ էին ենթարկելու այդպիսի մահաւան նոյնիսկ վայրի դաղաններին:

Բայց թիւրքաց դեսպանը վաշինգտոնում յայտարարում է, որ այդ բոլորը մտացածին բան է և որ թիւրքերը ոչ մի ժամանակ չեն սպանել ոչ կանանց, ոչ երեխաներին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Ի Ի Ի

Հայերը ինչպէս ազգութիւն, ոչ մի ժամանակ չեն եղել և չեն կարող լինել սպառնալիք թիւրքիայի անվտանգութեանը: Նրանք ոչնչով չարժանացան մեղադրանքի դաւանամութեան մէջ՝ մեղադրանքներ, բարդած հայերի վրայ, որպէսզի արդարացնել կոտորածը և արքայունը նրանց:

Քննելով ամերիկական կոմիտէի հաշիւը հայերի կոտորածի մասին, Նի-Թօրօկի թիւրքաց ինժեներական հիւպատոս Զալալ-Միւնիֆ-Բէյըը, յայտարարեց. «Որքան որ տխուր են այդ անցքերը, այնուամենայնիւ մենք կարող ենք ասել, որ գրանուում մեղաւոր են հանգիտանում իրանք հայերը»:

Յետոյ Զալալ-Միւնիֆ-Բէյը պատմեց, որ հայերը մտածում էին յառաջ բերել հեղափոխութիւն և թիւրքաց զինուորների կողմից սպանուում էին միայն այն գէպքում, երբ դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս պատշաճաւոր իշխանութեանը, երբ նրանց բռնուծ էին դեռ չչորացած արիւնը ձեռքերի վրայ:

Ահա մշտական բացատրութիւնները, տրւած հայկական կոտորածների վերաբերմամբ թիւրքիայի կողմից: Մենք այդ լսել ենք 1895—1896 և 1909 թվերին: Լսեցինք նրան նորից և 1915 թվին: Բայց ոչ որ ոչ մի անգամ փաստեր չբերեց, այդ խօսքերի ճշմարտութիւնը հաստատելու համար: Միւս կողմից էլ միանշարժապէս անհայտնի է, որ այդպիսի բացատրութիւնները չեն դիմանայ ոչ մի քննադատութեան և նրանց վրայ յենւել ոչ մի գէպքում չի կարելի: Կարգացել և մահաւաններ և հաշիւներ և անձամբ խօսել և՛ շատ ամերիկական մեսսիօներների և զանազան ազգութիւնների հիւպատոսարաններում ծառայողների և նոյնպէս 1895 և 1896 թ. կոտորածին ականատեաների հետ: Այն ժամանակ սկսեցին երեան գալ,

ինչպէս քննական հետևանք մշտական ճնշումները և անարդարութիւնները, երիտասարդ խմբակներ, այսպէս կոչած «վառ-վառներ», որոնք հաւաքուելով և հիմնելով գաղտնի միութիւններ, ուստի հեղափոխական խմբակները ձևով, ձգտում էին պրոպագանդի ճանապարհով թիւրքիայում և արտասահմանում, հասնել բարեկաման դրութեանը հայերի և միւս քրիստոնէա ազգաբնակչութիւնների: Շատերը ոգևորող պատանիներից անշուշտ ձգտում էին Հայաստանի անկախութեանը, Բայց այս պրոպագանդան ոչ մի անգամ չունեցաւ յաջողութիւն ոչ հայ հոգևորականութեան շրջանում, ոչ էլ ազգաբնակչութեան մեծամասնութեան մէջ թիւրքիայում: Բացառութեամբ Վանի վիլ, նրանք ոչ մի յոյս չէին կարող ունենալ անկախութիւն ձեռք բերելու, որպիսին վիճակեց Բաղկաններում Յոյներին, Բուլղարներին, Սերբերին և Ռումիներին, որովհետեւ ամբողջ երկրում ցիր ու ցան եղած էին ապրում*:

Սուղա թիւրքիայում 1909 թ. կոտորածի ժամանակ և մանրազննի ուսումնասիրեցի բոլոր մեղադրանքները, բարդած հայերի վրայ: Բաւարարութեան համար իմ անձնական և լրագրականա շխտակից-

*) Սա այնուամենայնիւ չեմ ժխտում, որ կրթւած հայերը, իրենց աւանդական հոտածուներով ձգտում էին ապրել մինչ իրականացումն ազգային յոյսերի, յատուկ մի ժողովուրդի, գտնաւոր մի ուրիշ ժողովուրդի լծի տակ: Բայց հայը ամենից յառաջ գործնական ժողովուրդ է և նրանք երբէք չէին ցանկանայ տն-իրագործելին: Հայ ժողովուրդն զիջաբերող գործերում, զսակած մեծ գեղար-թիւնների գրոտիկեաներում և Բարձր. Դասն արիւններում, հարցը միշտ վերաբերում էր միայն նրան, որպէսզի հասնել այն արտոնութիւններին և այն ապահովութիւններին անձի անգոտանգութեան և ազատութեան. որին հայերը, ինչպէս թիւրքա-կարտառիկը ունէին լրակատար երաւունք: 1913 թ.ին պետու-թիւնների, գրանց թոււ և Դերմանիան, առաջարկեցին թիւրքաց կառավարու-թեան քննել սեփոքների ծրագրից Փոքր Ասիայում, որը կառուութիւն դասած էր, և թիւրքաց կառավարութեան կողմից ընդունւած. սակայն նրան գործադրւած չէ իր կողմից իրագործման համար: Մինչև վերջին ժամանակներս, մինչև սոցսովիէի սերտործութիւնները, կատարւած վերջին ամիսներում, հայերը ինքնեցին և բողոքուար կր լինէին ստոնալ այն իրաւունքները, որ հատուցել համաձայնեցին իրենց թիւրքերը:

ների որոնց, մէջ կային և գերմանացիներ, ևս եկայ լիակատար համադ-ման հիլիլիայի հայերի գէմ մեղադրանքների անհիմն լինելու մէջ:

Հարիւր հայից չկար մէկը, որ պառկանէր հեղափոխական միութեան: Ստորին դասակարգը շատ տղէտ էր, որպէսզի լուրջ հետաքրքրէր հեղափոխական շարժումով: Ինչ վերաբերում է հայոց եկեղեցուն, նա ուղղակի դատապարտում էր Փանսիկոս-ների անմտութիւնը: Դպրոցական ուսուցիչները արտասանում և գրում էին հակահեղափոխական ճառեր: Բաղաքացիները հարուստ դասակարգը ուղղակի յայտարարում էին ազիտատորներին, որ նրանք պատրաստ են ցոյց տալ ոչ միայն բացասական, այլ և դրական դիմադրութիւն հեղափոխական շարժման:

Այսպիսով թիւրքերին հայ հեղափոխականների կողմից վտանգ չէր սպառնում: Նրանք այդ շատ լաւ գիտէին: Դրանից աւելի, նրանք գիտէին ուլ պատկանում էր հեղափոխական-ֆանա-տիկոսներին: Թիւրքաց կառավարութիւնը միանգամայն համոզված էր, որ պրոպագանդիստները նրա համար ֆլասակար չէին:

Եթէ կառավարութիւնը թէկուզ չնչին չափով նրանցից վա-խենար, նա ամեն ժամանակ կարող էր հաւաքել նրանց: Բաւա-կան կը լինէր Ադանայում ձեռքաւորել 30-40 երիտասարդ մարդկանց, սրուպէսզի իսկայն վերջ տալ բոլոր ազիտացիային: Սրա փոխարէն սպանւեց մօտ վեց հազար մարդ և ջաղաքի կէտը այրեցի:

Սա այդ բոլորը հայկական հեղափոխութեան ճնշման հաշիւն: Սարսափելի անարդարութիւն, ցոյց տուած զինուորական դատով, կայացած Ադանայում հայկական կոտորածից յետոյ, ուլիղը ծառայեց Սրիտասարդ-թիւրքիայի ուստի մի անկման: Դա բացարձակ ծիծաղ էր անձնական համադմունքներով թիւրքիայի վրայ, որ նրանք ցանկանում են վերածնել Օտտոմանեան թաղա-ւորութիւնը «ազատութեան, հաւասարութեան և կղքայրութեան» սկզբունքները վրայ: Այն ժամանակներից և մինչ օրս նրանց բոլոր վարմունքը բացարձակապէս հակասեցին իրենց ազգարարած սկզբունքներին: Սա խօսում եմ Ադանայի զինուորա-

կան դատի սարսափելի անարդարութեան մասին նրա համար, որ ոչ ոք ամբողջ թագաւորութեան մէջ չողջունեց այնպէս սըրտազին սահմանադրութեան օճիմի մտցնելը, ոչ ոք երիտասարդութեաբեղին ցոյց չտուեց այնպիսի հաւատարիմ օգնութիւն՝ ինչպէս հայերը: Նրանց միակ սխալը սահմանադրական օճիմի սկզբի իննը անուայ ընթացքում, եղաւ անկեղծ ուրախութիւն և ցնցող հաւատը դէպ Սալոնիկի գործիչները, որ նրանք շատ բաց արտայայտեցին: Նրանք հաւատում էին իսկական փոփոխութիւնը, և արտայայտեցին ամենախանդավառ համակրութիւնը նոր օճիմին: Նրանք հաւատում էին երիտասարդ—թիւրքերին մինչ այն—եբբ իրենք երիտասարդ—թիւրքերը չխորտակին այդ հաւատը:

Եբբ Պօլսի հրամանով դադարեց կոտորածը, ինձ պատահեց լսել ինչպիսի խօսքերով երիտասարդ—թիւրք սպան դարձաւ դէպ կենդանի մնացած հայերը, հաւաքւած ամերիկական դեսպանութեան բազում: Նա հաւատացնում էր նրանց, որ բոլոր վտանգը անցած է, որ բոլոր կոտորածը հարկաւոր է վերադրել բացառապէս հակահեղափոխական շարժման Արդուլ—Համիդի կողմնակիցներին, բայց որ հիմա նրանք չեն կարող կասկածել, որ իրենց համար վերջապէս հասել է օրը „աղտոտութեան, հաւասարութեան և եղբայրութեան“:

Նա հաւատացնում էր հայերին, որ թուրքերը նոյնքան սուտեցին որքան և իրենք, և միանգամայն ընկերներ եղան անբաղդութեան: Եւ հայերը դուրս իրենց մէջ այնքան մեծահոգութիւն (ներկայ դէպքում ուղղակի անմտօրէն) և դիւրահաւատութիւն, որ նորից հաւատացին թիւրքերին, և բաւարարւած բացատրութիւններով, տրւած իրենց կոտորելու վերաբերմամբ, նոքա նորից սկսեցին, ցոյց տալ օգնութիւն Օտտոմանեան կառավարութեան:

Ազանայի անցքերից յետոյ չորս տարւայ ընթացքում ամենից շատ եւ ապրեցի Պօլսում, և շարունակ հաղորդակցութեան մէջ էի հայոց ազգի ղեկավարների հետ: Ոչ մի անգամ չպատահեց ինձ լսել, որպէսզի որևէ մէկը հայերից, պատկանելով հողևո-

րականութեանը, կամ ազդեցիկ և հարուստ դասակարգին, թոյլ տար իրեն ասել թէկուզ մի խօսք Օտտոմանեան կառավարութեան դէմ: Ես դիտեմ միանգամայն հաստատ, որ ոչ ոք նրանցից չէր գնում թիւրքաց իշխանութեան դէմ: Միւս կողմից, ես միանգամայն համոզւած եմ, որ թիւրքերը շատ լաւ գիտէին, և հաշի կաննէին հաւատարմութիւնը և օգնութիւնը հայերի: Թիւրքերը շատ անգամ համոզեցին հայերի չեղոքութեան, իտալական և երկու բալկանեան պատերազմների ժամանակ: Հայերը, գտնւելով թիւրքաց զօրքի շարքերում, հերոսաբար կուռւմ էին ընդհանուր հայրենիքի համար թե թեի տւած իրենց մուսուլման եղբայրների հետ: Վտանգի և նւաստեցման ժամում, հայերը—թիւրքահպատակ, հաւատարիմ կանգնեցին իրենց հայրենակիցներին՝ թիւրքերին: Նրանք իրենց արիւնը թափեցին թիւրքիայի համար: Եւ նրանց չէր կարելի կասկածել, ինչ որ եղաւ թիւրքաց յոյների հետ, մի որևէ ցանկութիւն թիւրքիայի թշնամու յաջողութեան: Օտտոմանեան կառավարութիւնը շատ անբարարացի հիմնում է իր յարձակումները իրա հպատակ հայերի վրայ այն փաստով, որ շատ հայեր կուռւմ են ուսուսաց զօրքի շարքերում:

1877 թ. պատերազմի հետեանքով թիւրքիան օտիւլւած եղաւ Ռուսաստանին դիջել Հայաստանի մի մասը, Հայերը, ապրելով թիւրքիայից նւաճած բաժնում և Կովկասում, գտնւելով արդէն մօտաւորապէս քառասուն տարի Ռուսաց տիրապետութեան ներքոյ, շատ բնական է, ինչպէս ուստահպատակ, կուռւմ են թիւրքաց դէմ: Թիւրքերը և գերմանական ջատագովքերը առաջ են բերում իրենց արդարացման և Ապրիլիցիւրու համար հայերի անբարեյուսութիւնը, նրանց ներկայութիւնը անբաց բանակում, հաշւում եմ անբաւարար եւրոպացիների և ամերիկացիների ծանօթութիւնը պատմութեան և աշխարհագրութեան հետ, սահմանամերձ վանի հետ: Հայ կամաւորականների կողմնակցումը և նրանց միացումը դաշնակից զօրքին և իրոյցածրից դիպուկները, արտայայտած դաշնակիցներին հայկական կողմակիցութիւնների կող-

5001
1876
1877
1878

եւրոպացիները), ինչպէս հետեւանք դարերի թշնամութեան այդ երկու ժողովուրդների կրօնական հողի վրայ: Ոչ մի դէպքում չի կարելի բացառել այդ գաղանութիւնները նոյնպէս և նրանով, որ հայերը ներկայացան վաշխառու, անխճաբար շահագործող պաղանոզի թիւրքերին:

Վերջին բացատրութեան առանձնապէս պնդում էին այն մարդիկ, որոնց ինչ էլ որ լինի ցանկալի էր արդարացնել կատարած չարագործութիւնները: Առաջինի վերջումն այդ բացատրութիւններից ծառայում է այն փաստը, որ գաղանութիւնները ներկայանում են վերջին քսանհինգ տարւայ անցքեր, երբ ինչպէս հայերը և թիւրքերը արդէն մօտ եօթը դար է կողք կողքի սպրում են Փոքր Ասիայում: Ինչ վերաբերում է կոտորածի բացատրութեան հայկական վաշխառութեան, բայց չէ՞ որ կոտորածները տեղի ունեցան ոչ միայն մեծ կենտրոններում, որտեղ իսկապէս ապրում էին մեծ քանակութեամբ հարուստ հայեր, բայց միակերպ, և զարմանալի միապաղաղ՝ կատարեցին այնպիսի գիւղերում, որտեղ հայերը և ազէտ էին և աղքատ: Չի կարելի յանգել աւելի կարճատես և հակաճառող պատմութեան եզրակացութեան, քան նա, որ միակ ազատելը հայերի կարող է լինել նրանց մասսային աքսորումը Ամերիկա, կամ մի որևէ ուրիշ կողմ: Հայերը ներկայանում են Փոքր Ասիայի տեղական տարր: Նրանց մասսային դաղթը կարող էր ի հարկէ, ազատել հարիւր հազարաւոր մարդկանց կեանքը, բայց այդպիսով չափը կը ավելցնէր վշտոտ սրտերը. ազատածների մեծամասնութեան և, հասկանալի է, նոյնպէս ուղիղ կըտանէր դէպ հայերի անայտացումը ինչպէս ազգութեան և ժողովրդի, ինչպէս և հասարակ նրանց կոտորածը: Բայց ի՞նչով արժանացան դրան հայերը: Եւ միթէ ամեն տեղ, որտեղ լուսաւորում է արևը *Jus soli* հաւասար չէ՞ ուժեղ *jus patris*: Բայց պահպանումը հայ տարրի Փոքր Ասիայում անհրաժեշտ է և թիւրքերի անձնական բարեկեցութեան համար: Առանց հայերի օգնութեան թիւրքերը չեն կարող գոյութիւն ունենալ ոչ քաղաքականապէս, ոչ տնտեսապէս, ինչպէս

ինքնուրոյն և անկախ ազգութիւն: Հայկական կոտորածը ծառայում է փայլուն ջահ հին պատմութեանը, որ յիմարը սպանեց հաւին, որ ածում էր իրեն համար ոսկեայ ձևեր:

Իրենց սգիտութեամբ և վայրենի ծարու վարեան, թիւրքերը ձեռք բարձրացրին նրանց վրայ, ում գոյութիւնը ներկայանում է անհրաժեշտ պայման ծաղկման նրանց ազգային և հասարակական կեանքի: Երջելով ծայրից ծայր ամբողջ թիւրքիան, դուք չէք գտնի այնտեղ ոչ մի բարեկեցիկ համայնք, որտեղ չկայ հայ:— Սմբողջ ծովեզրեայ երկարութեամբ մեծ նշանակութիւն թիւրքիայի տնտեսական կեանքի համար, ունեն յոյները: Բայց երկրի ներսում, հայերը ներկայանում են թիւրքերի համար ուղղակի իսկ անհրաժեշտ պայման գոյութեան: Մինչև վերջին վեց ամսւայ սարսափելի անցքերը, կարելի էր ճշտութեամբ ասել թիւրքաց հայերի մասին, որ նրանց քանակութիւնը ոչ մի տեղ այնքան մեծ չէր, որպէսզի սպառնար քաղաքական ապահովութեանը թիւրքիայի, բայց նրանք ամեն տեղ բաւական էին, տնտեսական ծաղկման ապահովութեան համար: Ինտելիգետ թիւրքերը, ոգևորած հայրենասիրութեամբ, անկասկած պիտ խօստովանէին, որ փութերը ոչնչացնել կամ քշել հայ ազգի մնացորդները Փոքր Ասիայից, պէտք է հասցնէ մահացուցիչ հարւած թիւրքիայի անկախութեանը, ինչպէս քաղաքականի, այնպէս և տնտեսականի վերաբերմամբ:

Ուղիղ է, հայերի ոչնչացումը համապատասխանում է որոշ ազգութեան շահերին, — բայց այդ ազգը անկասկած թիւրքիան չէ:

Գ Լ ՈՒ Խ IV

Գերմանական կառավարութիւնը կարող էր խափանել թիրքերի փորձերը ղչնչացնելու հայ ազգը, բայց նա չուզեց այդ անել: Շատ հիմքեր կան ենթադրելու, որ գերմանական կառավարութիւնը ողջունեց, նոյնիսկ կարող է պատահել եւ խրախուսեց արմատահան անելը հայերի Փոքր Ասիայում, իրա սեփական քաղաքական եւ առեւտրական նպատակներին յաջող հասնելու համար Օտտոմանեան թագաւորութեան մէջ:

Մի գերմանուհի,—տաք հայրենասէր, գրեց Մարատից 4-ն յունւարի, 1915 թ. «Արևի Ծագումը» թերթում, „Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient“: «Օ, եթէ մենք կարողանայինք միայն նկարագրել բոլորը, ինչ որ մեզ պատահում է տեսնել»: Գերմանական միսսիօներները, գտնւելով Փոքր Ասիայում նոյնպէս վրդովված էին տեղի ունեցածով, դէպ տուժողները կատարւած էր համակրանք և զղւանք տանջողների վերաբերմամբ, ինչպէս միսսիօներները միւս բոլոր ազգութիւնների: Եւ ես չեմ կասկածում, որ և ներկայ ժամանակում կը գտնւեն միլիոն գերմանացիներ, որոնք, եթէ նրանք իմանան բոլոր ճշմարտութիւնը, կարտայայտէին շեղմ բողոք կառավարութեան հայ ազգի կոտորածի դէմ, աղերսելով Աստուծու անունով չխայտառակել Գերմանիային սարսափելի խայտառակութիւնով, որ մշտական կը մնայ նրա պատմութեան մէջ, միացնելով նրան ոճրադործութեանը, տեղի ունեցած Օտտոմանեան թագաւորութեան մէջ:

Ապացուցւած է, որ չի եղած և չի կարող հիմք լինել մուսուլմանների մոլեռանդ ատելութիւնը հայ ցեղի դէմ: Թիւրքերը երբէք իրենց սեփական առաջնորդութեամբ չեն

կոտորել հայերին, այսինքն չեն գործել այդ ուղղութեամբ առանց ուղղակի հրամանի և դրդման իշխանութեան կողմից և առանց զինւորների և ժանդարմների օգնութեան:

Այսպէս, ամբողջութեամբ համոզւելով, որ բոլոր դէպքերը կոտորածի և հայերի արտաքսումի, որ միաժամանակ տեղի ունեցաւ ամբողջ Թիւրքիայում, կարելի է համարել հետևանք չափած ձեռած հրամանների կեանքի մէջ մտցնելը, մշակւած Պօլսում, մեզ մնում է ամբողջ կատարւածի պատասխանատուութիւնը ձգել Ստամբուլի թիւրքաց կառավարութեան վրայ:

Ակնյայտի է, որ հայերի կոտորածը և արտաքսումը անընդհատ տեղի ունենալով ապրիլից մինչև նոյեմբեր 1915 թ., արտադրում էր խիստ մտածւած ում-որ ծրագրով, կատարելով ում-որ հրամանով, ինչ որ նպատակներով:

Բայց մի մտածեց այդ ծրագիրը: Մի վ հրամայեց կատարել: Ի՞նչ նպատակների համար: Այդ ծրագրի գաղափարը նոր չէ: Մենք վերեւում ասացինք, ինչպէս հայերը բարձրացրին դէպ իրենց ատելութիւն և անվստահութիւն երիտասարդ-թիւրքերի կողմից նրանով, որ հուսատացին վերջինների անկեղծութեանը և երևակայեցին, որ ենթադրեալ սահմանադրութիւնը և կը լինի իսկական սահմանադրութիւն: Ազանայի ջարդը տաջին փորձն էր հայերի ոչնչացման նրանց կողմից, ով, գրաւելով Արգու-Համիդի իշխանութիւնը, ժառանգեց նոյնպէս և նրա գործողութեան եղանակը: Այդ ժամանակ ինձ շատ է պատահել լսել, ինչպէս աչքի ընկնող իրենց խելքով և գիրքով երիտասարդ-թիւրքերը համոզւած կրկնում էին պտտող նախադասութիւնը. «Հայկական հարցից բաժանւելու միակ միջոցը, իսկական հայերից բաժանւելն է»: Հայերի կոտորածով վերջացնելու միտքը, սկսւած Ադանայում, վեց տարւայ ընթացքում զեկավարող եղան քաղաքական գաղափարների: Վերջապէս նրա իրագործման դէպքը ներկայացաւ, նրանով ի հարկէ, անմիջապէս օգուտեցին: Դաշնակիցների Դարդանիլի պաշարման սկզբում, Պօլսում բոլորը գիտէին, որ հասած է ժամանակը, երբ մահւան դատավճիռը հայոց ազգի,

վաղուց արդէն հաստատուած էր, և միայն բարեպատէն ժամանակի համար պահուած էր Բարցըր. Դոան և Սպարապետութեան արթիւնում, զերջապէս ի կատար կածելու: Միթէ կարելի է համարել, որ գերմանական դեսպանութիւնը դրա մասին չգիտէր և որ Թաւաթ-Բէյը տալիս էր իրա հրամանները, չտեղեկ օցնելով նրանց մասին Բարոն Վազէն Հայսին: Միթէ կարելի է հաւատալ, որ գերմանական կառավարութիւնը Բերլինում տեղեկութիւն չունէր թիւրքաց ծրագրի մասին, նոյնիսկ այն դէպքում, եթէ նրա ներկայացուցիչները Պօլսում մոռացել էին յայտնել իրեն դրա մասին:

Առաջ բերենք փաստեր:

Թիւրքաց Սուլթանի հաւատարիմ հպատակ ամեկ ջըրիստոնեաների միլլիոն ու կէս կոտորածը նախավճաւած և հրահանգուած էր Պօլսից: Միակ մարդը Պօլսում, որը, իրա կառավարութեանը պաշտպանելու ժամանակ, կարող էր մի խօսքով արգելել նրանց, որ հրամաններ չուղարկէին հայերի կոտորածի և արտաքսման մասին, — հղաւ գերմանական դեսպանը: Թոյլ տանք, որ կոտորածի առաջին շաբաթներում գերմանական դեսպանը մէկից չհասկացաւ այդ, բայց նրա բարոյական պարտականութեան վրայ ընկած էր օգտագործել Գերմանիայի բոլոր ադպտութիւնը քանի դեռ ուշ չէր, որպէսզի անցքերը կանգնեցնել, ներկայացող ամենասէր նորագոյն պատմութեան: Այն իսկ փաստով, որ Գերմանիան մերժեց պաշտպանել հայերին դեռ նրանց բնաջնջման սկզբին, չեղաւ նա մասնակից սճրագործութեան և սպանութեան զէնքով, քաղցով, ծարաւով բռնութեամբ և ուրիշ զազանութիւններով, կատարած միլլիոն մարդկանց գլխին, որոնց միակ մեզքը պարունակում է նրանում, որ նոքա խանգարեցին նրա ծրագրերին և որոնք թուացին աւելի իրաւագործի և անպաշտպան, որ ջըրիստոնեա էին:

Քանի որ Գերմանիան մերժեց դուքս դալ հայերին պաշտպան և կոտորածի այն ժամանակ միթէ նա չի ներկայանում *particeps criminis*: Դեսպան Փօն-Վազէնէյմը Պօլսում յայտարարեց

լարեց զնսպան Մարգենտաուին, որ Գերմանիան չի կարող խառնել թիւրքիայի ներքին գործերուն, նոյնիսկ որպէսզի բաւարարէ Միացեալ Նահանգների պահանջները: Դեսպան Բերնստորֆը Վաշինգտոնում, տեսնելով ինչ վատ տպաւորութիւն են թողնում ամերիկացիները վրայ լրագրների տեղեկութիւնները թիւրքերի դազանութիւնների մասին հայերի դէմ, սկզբում փորձեց ուղղակի ժխտել կոտորածի փաստերը և այլն. բայց երբ բոլոր փաստերը հաստատուեցին վկաների ցուցմունքներով, ժխտել նրանց անկարելի էր, նա յայտարարեց, որ բոլոր անցքերը թիւրքիայում հարկաւոր է զննել ինչպէս միանգամայն օրինաւոր գործողութիւն հայոց ապստամբութեան ճնշման: Ասիական թիւրքիայի մեծ քաղաքներից մէկում ամերիկական միսիօները, որի հետ նա անձամբ ծանօթ եմ և որի խօսքին անպայման կարելի է հաւատալ, տեսաւ, ինչպէս գերմանական սպան անձամբ ուղղում էր կրակը թիւրքաց թնդանօթից՝ խաղաղ հայ ժողովրդի վրայ: Դեռ ծայրահեղ դէպքում երկու ուրիշ կէտերում գերմանական հիւպատոսները ամեն կերպ պաշտպանում էին թիւրքաց քաղաքականութիւնը՝ հայերի կոտորածի և արտաքսման:

Աւելի ընդհանուր տեսակէտով և լայն բարոյական պատասխանատուութեամբ չիր եղբօր համար, գերմանացիները, որոնք միակն են բոլոր եւրոպական ազգերից, ունէին և ունեն հնարաւորութիւն դադարեցնելու թիւրքաց զազանութիւնները, անկատարած ենթակայ են դատապարտութեան: Գերմանական հրապարակախօսների, և գրողների այնքան բարձրաձայնը մի ժամանակ հայ ազգին, նրա արժանաւորութիւնները և քաղաքակրթութիւնը, դժւար կը լինի արդարացնել հեղինակների առաջ գերմանական կառավարութեան լիակատար չեղողութիւնը այդ ժողովրդի ոչընչացման փաստերի հանդէպ: Առաջին մեղադրանքը գերմանացիներին դէմ — նրանց չկամութիւնը գործել այն մտմեաւում, երբ միեկ նրանք կարող էին ազատել հայերին կործանումից, — արդէն շատ լուրջ է: Երկրորդ մեղադրանքը — ուղղակի սարսափելի է: Երբ մենք աշխատում ենք գտնել իսկական պատճառները,

հայերի կոտորածը առաջ չբող, դէրս են նետում փաստերը, պերճախօսօրէն վկայող գերմանական կառավարութեան և ժողովրդի դէմ: — Գերմանացիները և միայն գերմանացիները շահուում են հայկական կոտորածից: Ես արդէն ցոյց տւի, ինչ ձևով հայերը ներկայանում են գլխաւոր ֆակտորը, և նոյնիսկ քաղաքական, երաշխաւորութեան և տնտեսական անկախութեան Թիւրքիայի Փոքր Ասիայում: Այդ իսկ պատճառներով նրանք, ծառայում են լուրջ խոչնդոտ Գերմանիայի իշխելուն Թիւրքիայում: Հայերը, ամենից շատ կրթութիւն ստանալով Ֆրանսիական և ամերիկական դպրոցներում, խօսում են ֆրանսերէն և անգլերէն: Ենթիւ նրանց առևտրական յարաբերութեան արևմտեան Եւրոպայի և Ամերիկայի հետ, իսկ մեծամասամբ Անգլիայի հետ, նրանք բնականօրէն եղան մրցակիցներ գերմանական առևտրականներին: Ներկայանալով միակ առևտրական և հողագործ տարրը Փոքր Ասիայի ներքին գաւառներում, նոյնպէս և միակ տարրը՝ կարող հակագործելու եւրոպական կոլոնիզացիային, հայերը խիտ խանգարում են գերմանացիները ծրագրներին Անատոլիայում: Վիլհելմ II կայսերը եղբայրացաւ Աբդուլ-Համիդի հետ հայկական կոտորածից յետոյ 1895 և 1896 թւերին ոչ միայն Բաղդադի երկաթուղու գծի համար, այլ և բոլոր նրա համար, որ այդ գծի իշխանութիւնը պէտք էր իրեն տրւէր:

Ես չունեմ ոչ մի ցանկութիւն լինել անարդար գերմանացիների վերաբերմամբ, ինչպէս առանձին անհատների, կամ թէ անհիմն պնդել, որ նրանք աչքի առաջ ունէին այս կամ այն: Բայց այնուամենայնիւ լուսաւոր ազգը անպայման պատասխանատու է իրա կառավարութեան գործողութիւնների հանդէպ:

Այս պատերազմին գերմանացիները վերցրել են իրենց վրայ պատասխանատուութիւն շատ չարագործութիւնների: Կարող է պատահել, նրանք յոյս ունեն շատ բաներում արդարանալ երբ կրքերը կը հանգստանան և երկու կողմերն ազատ կարտայայտեն: Բայց նրանք երբէք չեն կարող արդարանալ նրանում, որ իրենք թոյլ տւին հայերի կոտորածը, մանաւանդ որ այդ ոճրագործութիւնը միայն իրենց կարող էր օգուտ տալ:

Ե Ձ Ր Ա Կ Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Եզրակացութեան մէջ խնդրում եմ թոյլ տաք ուղղակի և անկեղծ հարցնել, չեզոք երկրները կ'ըրում են մի որևէ պատասխանատուութիւն հայերի վերաբերմամբ: Ինչ վերաբերում է չեզոք երկրներին ընդհանրապէս, պատասխանը մեծամասամբ կախուած է նրանից, համարւում է ազգ, որ նա կարող է սահմանափակել իրա գործողութեան հորիզոնը և ազդեցութիւնը միայն ներքին գործերով: Նա, ով տալիս է Աստծուն և իրան խղճին Կանի պատասխանը, բացարձակ ասում է, „ոչ, ես իմ եղբոր պահապանը չեմ: Ինձ և բաւական է իմ սեփական գործերի հոգսերը»: Բայց եթէ բոլոր ազգերը անցած քսան դարւայ ընթացքում բացառապէս առաջնորդւէին նման սկզբունքներով, միթէ մենք կրկարողանայինք ունենալ քրիստոնէական քաղաքակրթութիւն: Միթէ պատմութիւնը կրկարողանար բերել թէկուզ մի անձնագործ գործողութեան օրինակի պաշտպանութիւն ազգերի պատւին: Միթէ ճորտութիւնը կըրչնչացւէր: Ուրիշ տեսակ պատասխան կ'տա նա, ով ենթադրում է, որ մարդ միակ հացով չէ կենդանի, և որ մարդ, ինչպէս և ազգը, չը պէտքէ ապրի միայն իրա համար, այլ պիտիկրէ պատասխանատուութիւն և ուրիշների համար և առանձնապէս նրանց, ովքեր թոյլ են և անպատւած:

Բայց մի կողմը թողնենք բարձրագոյն բարոյակա-
նութեան հարցը, շատ վերացական է և շատերի համար
անհամոզեցուցիչ: Կա է դառնանք համառոտ պատճառ-
ներին, սրոնցով երկու չեզոք ազգեր ունէին բաւականին
հիմք պաշտպանելու հայերին: Չեզոքների և լուսութեամբ
գիտողների մէջ, ներկայ եղողներից, մի ամենամուայլ չա-
րագործութեան ժամանակակից պատմութեան, ամերիկա-
ցիները և շեքարացիները պէտք է յիշէին, որ նրանք
երկու սերունդների ընթացքում և փողով, և անձնական
օգնութեամբ ձգտում էին կրթել և զարգացնել հայերին:
Միացած ֆրանսիացիների, անգլիացիների, գերմանացի-
ների և իտալացիների հետ, ամերիկացիները և շեքա-
րացիները աշակցեցին ազգային ոգու վերածնութեանը
հայ ժողովրդի մէջ: Նրանք ներշնչեցին նոր կեանք հայ
եկեղեցուն: Նրանք ուսումնասիրեցին Հայաստանի պատ-
մութիւնը և իրենց հետազոտութեան եզրակացութիւնը
ներկայացրին աշխարհին: Նրանք հայերին սովորեցրին
եւրոպական լեզուներ և ժողովրդական դարձրին ազգը,
չնորհիւ իրենց հազորդակցութեան եւրոպայի հետ յետա-
մնաց և տգէտ դէպ արևմտեան քաղաքակրթութեան ոգին:
Միթէ միայն նրանք դրել են այդ աշխատանքը, որպէսզի
հանդիսաւորապէս պատրաստեն զոնր, և գէրացրին հորթը
մորթելու համար: Իզուր են ժխտումները:

Բարեկամական ջանքերերի՝ կրթել և բարձրացնել հայ
ազգը, հետևանքը ներկայացաւ տաղնապալից ճանապարհ
հայրենի տնից դէպ Նիքատի հովիտը, հիմա դարձած
մահւան հովիտ: Մտածենք զրա մասին և ի սէր Աստծոյ
սկսենք գործել:

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ն Ե Ր

1 Ամերիկական կոմիտէի ղեկուցումը հայկական դա-
դանութիւններէ մասին: Չեկուցումը պարունակում է
երեսունըհինգ վկայական ցուցմունքներ, ժամանակամի-
ջոց 27-ից ապրիլի մինչև օգոստոսի 3, 1915 թ., Փոքր
Ասիայի զանազան տեղերից: Այդ հաշին ստորագրել են
քսանուհինգ ներկայացուցիչ—ամերիկացիներ (հաշւած
Օսկար Ս. Շորաուսին, եղած երկու անգամ դեսպան
Թիւրքիայում, Կարդինալ Չեյմս Հիբբոնսին, բաբունի
Ստեֆանի Ս. Ուայզի և Նախկին Նախագահ Հաւարակայի
համալսարանի, Չերլզ Վ. Էլիոտի), որ ծառայում է ապա-
ցոյց նրա, որ բոլոր այդ ցուցմունքները մանրամասն
ստուգւած են և բացարձակապէս ճշմարիտ:

2. Պաշտօնական հաշիւ պարլամենտական վէճերի
մասին լորդերի պալատում, չորեքշաբթի, հոկտեմբերի 6,
1915 թ. Լոնդոն, հաշիւ ժողովների, Վ. Պ. հատոր
XIX, 67.—Գրաֆ Կրամերի հարցում անելը, Վեկոնս
Բրէյսի ճառը և Մարկիզ Կրոզոնի հաշիւցուցակները:

3. Ուղղւած և լրացրած պաշտօնական հրատարակու-
թիւն Լորդ Էրայսի, բերւած „հայկական կոտորածում—
ազգի շարդ“, Արնոյդ Դ. Տայնթի, նոյեմբեր 1915 թ.

4. Գերմանական միասիօներների նաժակները խմբա-
գրատան ամսագրի „Sonnenaufgang“, հրատարակւած
բնկերութեան Deutscher Hülffund für curistliches Lie-
besmerk im Orient.

5. Պատմութիւն Տիգրան Անգրիտանի Թարգմանած

պատուր Ստեֆան Տրաուբրիշի և հրատարակած „Starot the last“ Լոնդոն, նոյեմբեր 1915 թ.

6. Վկաների ցուցմունքները, հրատարակւած հեռագրներում Բուլոնում, սեպտեմբերի 7. Փարիզ „Temps“ 15 սեպտեմբերի Լիմոսի „Courrier bu centre, 15 սեպտ. Tribune be Geneue, 4 և 24 սեպտ. 14 հոկտ. journal de Geneue, 13 և 24 հոկ. Gazette de Lamanne, հոկտեմբերի 24 Erzening Post, Նիւ-Բորկ, 18 հոկտեմբերի.

Մինչև խտերսկի թերթի Guarrbian, 16 օգոստ. և 26 հոկտ. Times, Լոնդոն 8 հոկտ. Fankfurter Zeitung, 9 հոկտ. Paris-Midi, 17 հոկտ. բոլոր այդ թերթը, ի հարկէ, վերաբերում են 1915 թ.ին:

7. Շրջաբերական նամակները, սկսած յուլիսի 6-ից մինչ 22 հոկտ. 1915 թ., ուղարկւած American Boark ot Commissioners for Foreyn Missions, Բոստոնից (Մասս), ստորագրւած Չոմս Լ. Բարտոնի:

8. Մեծ քանակութեամբ մինչև հիմա չը հրատարակւած մասնաւոր նամակներ: Միանգամայն հասկանալի պատճառներով, ես չեմ կարող այստեղ անւանել իրանց գրողներին, ոչ էլ հաղորդել որտեղից իսկ գրել են նրանց:

9. Անձամբ խօսակցութիւնները մարդկանց հետ, արժանացած լիակատար երաշխաւորութեան և անպայման հեղինակաւոր, վերադարձած Պօլից և Փօքը Ասիայից 15 սեպտեմբերի և միջև: Նրանց անունները նոյնպէս ես չեմ կարող հաղորդել ներկայումս անհայտ:

